

Volume 2, Issue 3, 2022

Legitimacy of Evidence in Cyberspace Crimes in Iranian Criminal Law

Afshar Khosravizad¹, Roohollah Sepehri^{*2}, Hamideh Babae³

1. Ph.D Student in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Naragh Branch, Islamic Azad University, Naragh, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Law, Naragh Branch, Islamic Azad University, Naragh, Iran. (Corresponding Author)

3. Department of Computer, Naragh Branch, Islamic Azad University, Naragh, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 75-85

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0001-9777-216X

TELL: +989125088701

Email: sepehrio@gmail.com

Article history:

Received: 07 Jul 2022

Revised: 01 Agu 2022

Accepted: 14 Agu 2022

Published online: 23 Sep 2022

Keywords:

Legitimacy of Evidence, Crimes in Cyberspace, Evidence to Prove a Lawsuit, Electronic Evidence.

ABSTRACT

Due to the expansion of information technology, Traditional law is faced with a new type of evidence in crime detection called digital evidence. Due to problems such as "difficulty of correct attribution, possibility of distortion and destruction", the judicial system faced a new challenge in proving the evidence. It is extremely difficult to guarantee the security, validity and authenticity of data in the virtual space, which is a prerequisite for the credibility of electronic evidence and it can only be achieved to some extent through technical strategies. The legislator of Iran has not neglected to pay attention to these technical strategies and has mentioned this necessity in various regulations. The method of this article is descriptive and analytical. As a conclusion, it should be said that the legislator in Article 40 of the Computer Crimes Law has dealt with security measures metaphorically in the discussion of data seizure. The legislator has deemed it necessary to use reliable security measures to verify identity and authenticity in Article 656 of the Criminal Procedure Law approved in 2013. Attribution of reason in virtual crimes to the accused should be legitimate and convincing and based on criminal grounds.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2022 The Authors.

How to Cite This Article: Khosravizad, A; Sepehri, R & Babae, H (2022). "Legitimacy of Evidence in Cyberspace Crimes in Iranian Criminal Law". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 2(3): 75-85.

دوره دوم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱

مشروعیت تحصیل دلیل در جرایم فضای مجازی در حقوق جزایی ایران

افشار خسروی زاده^۱، روح الله سپهری^{۲*}، حمیده بابایی^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، گروه حقوق، واحد نراق، دانشگاه آزاد اسلامی، نراق، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد نراق، دانشگاه آزاد اسلامی، نراق، ایران. (نویسنده مسؤول)

۳. گروه کامپیوتر، واحد نراق، دانشگاه آزاد اسلامی، نراق، ایران.

چکیده

به دلیل گسترش فن‌آوری اطلاعات، حقوق سنتی با نوع جدیدی از ادله در کشف جرم روبه‌رو شده که این ادله به دلیل مشکلاتی از قبیل «دشواری بودن صحت انتساب، قابلیت تحریف، تخدیش و تخریب» دستگاه قضایی را در تحصیل کشف دلیل و اثبات آن با چالش جدیدی مواجه نمود. تضمین امنیت، اعتبار و اصالت داده‌ها در فضای مجازی، که پیش‌شرط تعیین کننده استنادپذیری ادله الکترونیک محسوب می‌شود، امری به غایت دشوار است و تنها از طریق راهبردهای فنی تا اندازه‌ای محقق می‌شود. قانونگذار ایران نیز از توجه به این راهبردهای فنی غافل نبوده و در مقررات مختلف به این ضرورت اشاره کرده است. روش این مقاله به صورت توصیفی و تحلیلی است و چنین نتیجه گرفته شد که قانونگذار در ماده ۴۰ قانون جرایم رایانه‌ای در بحث توقیف داده‌ها به تدابیر امنیتی به طور تمثیلی پرداخته و مقنن در ماده ۶۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ استفاده از تمهیدات امنیتی مطمئن برای احراز هویت و احراز اصالت را ضروری تلقی می‌کند. با نظر به اشارات مکرر قانونگذار به استفاده از این تدابیر امنیتی به نظر می‌رسد اساس قابلیت استناد بودن این ادله، اتخاذ این تدابیر است هرچند تاکنون اقدامات چندانی در خصوص فراهم ساختن بسترها جهت استفاده از این راهکارها انجام نشده است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۷۵-۸۵

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد ارکید: ۹۷۷۷-۲۱۶X-۰۰۰۱-۰۰۰۰-۰۰۰۰

تلفن: ۰۹۸۹۱۲۵۰۸۸۷۰۱

ایمیل: sepehrio@gmail.com

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۷

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

مشروعیت تحصیل دلیل، جرایم فضای مجازی، ادله اثبات دعوی، ادله الکترونیکی.

مقدمه

فضای مجازی به مجموعه‌ای از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود. یک سامانه (سیستم) آنلاین نمونه‌ای از فضای مجازی است. در فضای مجازی نیازی به جابه‌جایی نیست و کلیه اعمال فقط از طریق فشردن کلیدها یا حرکات ماوس صورت می‌گیرد.

از سوی دیگر موضوع، یعنی در حوزه پیشگیری و مقابله با جرایم، پلیس با توجه به وظایف خود نقش کلیدی در خصوص تحصیل دلیل دارد و این امر در حوزه فضای مجازی نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است. پلیس یکی از ارکان مهم برقراری امنیت و آسایش عمومی است. حال چنانچه پلیس عملکرد اصولی و منطبق با تفسیر صحیحی از قانون نداشته باشد، خود از عناصر کاهش ضریب امنیت خواهد بود. از آنجاکه اقدامات پلیس در یک نظام قانونی اعم از اینکه در چارچوب وظایف سازمانی خویش انجام پذیرد یا اینکه تحت ارشادات دستگاه قضایی باشد به منزله پی‌ریزی ساختار اولیه جهت تشکیل پرونده اتهامی علیه اشخاص است. لذا چنانچه دستگاه پلیس کشور در عمل پای‌بند به اصول کشف جرم و تحصیل ادله کیفری باشد، در ترویج فرهنگ قانون‌مداری یا در حاکمیت بخشیدن به امنیت روحی و روانی و احساس امنیت افراد جامعه، مهم‌ترین عامل محسوب می‌شود. دستگاه پلیسی یک کشور که تکلیف کشف و تهیه عناصر تشکیل دهنده یک پرونده کیفری یا موضوع مستلزم تحقیق را برعهده دارد، می‌تواند در پی‌ریزی یک پرونده اتهامی غیرقانونی و غیرمنصفانه نقش اساسی ایفاء کند، به نحوی که حتی دستگاه قضایی به یک روند ناخواسته هدایت شود. از آنجاکه دلایل ارتکاب جرم در فضای مجازی، عمدتاً ادله الکترونیکی می‌باشند، پلیس به منظور بررسی و کشف جرایم سایبری با مسائلی مواجه می‌شود که در سایر جرایم مطرح نیست. دلایل الکترونیکی، ویژگی‌هایی دارند که آنها را از دلایل سنتی متمایز می‌سازد. اینگونه دلایل نسبت به اسناد و مدارک دیگر، آسیب‌پذیرتر هستند؛ زیرا به آسانی می‌توان آنها را دستکاری

یا جعل یا با استفاده از دانش فنی مناسب پنهان کرد که در این مقاله به این مسأله استنادپذیری ادله در فضای مجازی خواهیم پرداخت.

۱- مفهوم‌شناسی و مبانی نظری

۱-۱- مفاهیم

برای شناخت کامل و درک بهتر از هر رشته‌ای از علوم به‌ویژه در حوزه علوم انسانی، تعریف مفاهیم و بیان روشن از آن در شناخت مسائل، مشکلات و ارائه پیشنهادها و راهبردها بسیار مهم است. به همین جهت در این قسمت با توجه به گستردگی مفاهیمی که از یک طرف با حقوق و از سمت دیگر با فن‌آوری مرتبط است و نقش عمده‌ای در شناخت و تحلیل بهتر موضوعات دارد به تبیین مفاهیم پرداخته می‌شود.

۱-۱-۱- دلیل الکترونیک

دلیل در لغت به معنی راهنما است. در ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی اینطور آمده: «دلیل امری است که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از ادعا به آن استناد می‌کنند» (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۴۲). درحقوق کیفری تعریفی از دلیل ارائه نشده است و تنها در ماده ۱۶۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ قانونگذار به احصای ادله پرداخته است: «ادله اثبات جرم عبارت از اقرار، شهادت، قسامه و سوگند در موارد مقرر قانونی و علم قاضی است». با تدقیق در این مقرر به نظر می‌رسد قانونگذار به صراحت علم قاضی را به‌عنوان یکی از ادله برشمرده است و خلاف قانون مجازات اسلامی سابق تفکیکی میان استناد به علم قاضی در دعاوی حق الناسی و حق الهی قائل نشده است و اقناع وجدانی قاضی اهمیت دوچندانی یافته است؛ بنابراین قاضی در دو مرحله گردآوری ادله و ارزیابی آن در چارچوب قانون از آزادی عمل برخوردار است و می‌تواند از ادله الکترونیک نیز برای اثبات و احراز جرم استمداد جوید.

در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ (اصلاحی ۱۳۹۴) در فصل دادرسی الکترونیک نیز تعریفی از این نوع از ادله ارائه نشده است (مؤذن زادگان و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۲). دلیل الکترونیک در معنی رایج و

مصطلح عبارت است از «هر داده پیامی که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از مدعای خود به آن استناد می‌کنند» (شهبازی نیا، ۱۳۸۹: ۲۰۸). در این تعریف، ادله الکترونیک با واژه «داده پیام» تعریف شده است که شرح آن در ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک آمده است. قانونگذار با الهام از قانون نمونه تجارت الکترونیک آنسیترا، قانون تجارت الکترونیک و ماده ۴۷ آیین نامه استناد پذیری ادله الکترونیک مصوب ۱۳۹۳، داده پیام را تنها منحصر به ابزارهای الکترونیک ننموده است و هر ابزاری اعم از تلگرام، تلکس، ابزارهای نوری و سایر ابزارهای ناشی از فناوری اطلاعات همانند پوشه‌های صوتی و تصویری نیز دلیل الکترونیک محسوب می‌شوند و قالب ادله الکترونیک موضوعیت نداشته و قانونگذار تنها به محتوای داده پیام توجه نموده است (محمدی، ۱۳۸۸: ۱۵۳). در صدر ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیک^۱ دو واژه «اسناد» با حرف «و» عطف به واژه «ی» ادله شده و این شبهه را ایجاد کرده که ادله الکترونیک تنها در قالب سند قابلیت ظهور و بروز را دارند؛ اما با توجه به عبارت ذیل ماده به نظر می‌رسد این شبهه قابل حل است و دلیل الکترونیک در هر قالبی صرف‌نظر از محتوا قابلیت ظهور دارد. هرچند مقنن در این قانون تنها به ادله‌ای چون امضای الکترونیک، داده پیام‌های عادی و داده پیام‌های مطمئن اشاره نموده، لیکن این امر نافی سایر ادله‌ی الکترونیک نیست و مواد ۱۳۲ و ۱۴۳ قانون تجارت الکترونیک نیز صحت این مدعا را تأیید می‌کند؛ از این رو تفسیر صرف ادله الکترونیک به اسناد الکترونیک صحیح نیست و سند الکترونیک تنها یک بخش از اسناد الکترونیک به حساب می‌آید.

در کنار تحولات گوناگونی که در مفهوم جرم و شیوه ارتکاب آن در فضای سایبر پدیدار شد، حوزه کشف علمی جرایم

مرتبط نیز دچار تحول و دگرگونی گردید؛ به گونه‌ای که از آغاز بحث مقابله کیفری با جرایم رایانه‌ای، مسائل راجع به آیین دادرسی کیفری از جمله ادله ناشی از این سیستم‌ها و مشکلات پیرامون آن و چگونگی تحصیل ادله الکترونیکی و اثبات جرایم سایبری مورد توجه و مطالعه قرار گرفت. برطبق اصول، برای اینکه هرگونه اطلاعات در هر قالب اعم از الکترونیکی و غیرالکترونیکی قابلیت ارائه به دادگاه را داشته باشد و از سوی مرجع قضایی نیز مورد استناد قرار گیرد، باید نخست، هویت پدیدآورنده آن معلوم باشد و دوم، اطلاعات معتبر و قابل اعتماد باشند (جلالی فراهانی، ۱۳۸۹: ۱۲) با توجه به رواج پیام‌های الکترونیکی در حوزه‌های مهمی مانند تجارت و بازاریابی الکترونیکی، بهره‌گیری از فناوری رمزنگاری در این حوزه به‌ویژه به صورت امضاهای الکترونیکی به منظور شناسایی هویت پدیدآورنده توجه قرار گرفته است. به کارگیری امضاهای دیجیتال مطمئن، حداقل دو نتیجه ارزشمند را به همراه دارد: نخست اینکه تمامیت محتوای موجود در پیام الکترونیکی، تضمین شود؛ زیرا تنها کسانی به آن دسترسی دارند که کلید اختصاصی رمزگشایی آن را در اختیار داشته باشند. دوم اینکه اثبات هویت پدیدآورنده پیامی که امضای الکترونیکی مطمئن به آن ضمیمه شده، مقدور می‌شود. (جلالی فراهانی، ۱۳۸۵: ۵۰) البته دلیل الکترونیک از مزایا و معایبی برخوردار است. از جمله این مزایا می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- قابلیت کپی برداری؛ ۲- سهولت تغییر و اصلاح در نسخه کپی و نگهداری نسخه اصل؛ ۳- صعوبت حذف؛ ۴- قابلیت ذخیره‌سازی در مکان‌های مختلف سامانه رایانه‌ای بدون آگاهی واردکننده (رضایی، ۱۳۸۷: ۶).

از جهات ضعف نیز می‌توان به این موارد اشاره نمود: ۱- دشواری شناخت پدیدآورنده یا صادرکننده؛ ۲- عدم اطلاع از تغییر در داده به دلیل فقدان ابزار خاص و پیشرفته؛ ۳- قابلیت بالایی حذف داده با نصب یک برنامه نه چندان پیشرفته؛ ۴- تأثیر نقص سیستم بر خروجی داده؛ ۵- تأثیر ابزارهای پردازشی بر روی اصل داده؛ ۶- سهولت دسترسی

^۱- اسناد و ادله اثبات دعوی ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی «داده پیام» را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد.

صحت این دسته از عقود وجود ندارد» (محقق داماد و جلالی، ۱۳۹۸: ۱۹۱).

تمام اطلاعاتی که در اینترنت و شبکه‌های بین‌المللی وجود دارد یا خلق می‌شود (اعم از واقعی و غیرواقعی) به صورت فیزیکی و ملموس وجود ندارند و درواقع آنچه در صفحه مانیتور مشاهده می‌شود، موضوعات مجازی می‌باشند که به صورت دیجیتالی وارد شبکه شده‌اند. برای آنکه شخص کاربر وارد فضای سایبر از طریق شبکه اینترنت شود، باید پس از فراهم آوردن تجهیزات اولیه (کامپیوتر، مودم، خطوط مخابراتی) به شبکه وصل شده و پس از آن آدرس و سایت موردنظر خود را انتخاب کرده و با توجه به نوع، موضوع و هدف خود به بررسی یا اقداماتی در آن بپردازد. با توجه به این توضیحات می‌توان گفت که فضای سایبر (محیطی است مجازی و غیرملموس که در فضای شبکه‌های بین‌المللی (که از طریق اینترنت به هم وصل می‌شوند) وجود دارد. در این محیط، تمام اطلاعات مربوط به روابط افراد، ملت، فرهنگ‌ها، کشورها، به صورت ملموس و فیزیکی (به صورت نوشته، تصویر، صوت و اسناد) در یک فضای مجازی و به شکل دیجیتالی وجود داشته مقابل استفاده و دسترس استفاده کنندگان و کاربران می‌باشد؛ کاربرانی که از طریق کامپیوتر و شبکه‌های بین‌المللی به هم مرتبط می‌باشند. (باستانی، ۱۳۸۶: ۳۶) لازم به ذکر است فناوری اطلاعات و ارتباطات الکترونیک، به دلیل گستردگی در سراسر جهان، جرایم مجازی را از سایر جرایم ممتاز می‌کند و دلیل بر اثبات جرم را نیز به تبع آن متفاوت از فضای واقعی می‌گرداند. (حسین نژاد، ۱۳۹۸: ۶۲).

۲-۱- سهم دلیل و دادرسی الکترونیکی در نظام دادرسی

اگرچه به موجب قانون تجارت الکترونیکی و قوانین و مقرراتی دیگر، داده پیام در حکم نوشته محسوب می‌شود و ارزش اثباتی آن مورد تردید نیست، اما هنوز قضات و داورانی که مسلط به رایانه باشند، کم هستند.

با توجه به این که مقام رسیدگی کننده باید بر موضوع و فرایند دادرسی تسلط داشته باشد، نمی‌توان انتظار داشت که

افراد غیرمجاز به داده؛ ۷- کثرت و فراوانی داده به دلیل ذخیره شدن در برخی بخش‌های کامپیوتر اعم از کامپیوتر شخصی، اداری یا منزل، سرور فایل‌های شبکه یا سیستم‌های بزرگ، پست الکترونیک، نسخه‌های پشتیبان، ماشین‌های فاکس یا سرورهای فاکس و.... ۸- کدگذاری داده جهت تخریب (جلالی فراهانی، ۱۳۸۶: ۸۸). واز چالش‌های پی‌جویی فعالیت‌های مجرمانه در حوزه محاسبات، گستره تحصیل کلیه ادله است و فرآیند استگانوگرافی یا اخفای اطلاعات نیز چالش مشابهی برای ارزیابی به همراه دارد و کشف داده‌های دیجیتالی را دشوار یا غیرممکن می‌سازد. همچنین پویایی ادله یکی از چالش‌های اساسی است که همه تحلیلگران جنایی با آن مواجه می‌شوند. پویایی ادله هرگونه تأثیری است صرفنظر از قصد انجام آنکه موجب تغییر جابه‌جایی، ابهام یا نابودی ادله می‌شود. این فرآیند بین زمانی که ادله منتقل می‌شود و زمانی که رسیدگی به پرونده آغاز می‌شود انجام می‌گردد (زندى، ۱۳۹۳: ۴۷-۴۶).

۱-۱-۲- فضای مجازی

مفهوم فضای مجازی در اصطلاح که در واقع حاصل فن‌آوری غرب است، واژه‌ای است که در خلال دهه ۱۹۹۰ از طریق اینترنت کاربرد عمومی یافت. فضای مجازی یکی از واژه‌هایی است که نخستین بار ویلیام گیسون نویسنده داستان‌های علمی تخیلی در سال ۱۹۸۴ به کار برد. از نظر او فضای مجازی فضایی تخیلی است که از اتصال رایانه‌ها پدید آمده است که تمامی انسان‌ها و منابع اطلاعاتی را به هم متصل کرده است (بریگز و برک، ۱۳۸۶: ۱۲۰). به‌طور کلی برای وارد شدن به اینترنت یا فضای شبکه‌های بین‌المللی ابزاری لازم است، از جمله کامپیوتر، مودم، وصل بودن به شبکه‌های بین‌المللی اینترنت، شبیه‌سازی و مجازی سازی. از مصادیق شبیه‌سازی می‌توان به کسب شخصیت یا موفقیت موهوم و خیالی یا مشابه یک شخصیت مهم توسط کاربر اشاره کرد یا به گفت‌وگو و حتی به توافق و انعقاد عقد دست یافت. «در خدمات (سرویس‌های) گفت‌وگوی صوتی تصویری که ایجاب و قبول عقد نکاح از طریق لفظ صورت می‌گیرد تردیدی در

برای تمامی امور از کارشناس استفاده شود. علاوه بر این، ارائه تمامی دلایل و امارات به صورت الکترونیکی، یا غیرممکن و یا بسیار هزینه بر است (السان و منوچهری، ۱۳۹۷: ۲۷).

در مقابل باید قبول کرد که به دلایل مختلف، قالب الکترونیکی مدارک و سوابق بسیار مفید است. اول این که انتقال الکترونیکی اطلاعات (در قالب های مختلف)، بسیار سریع تر و ارزان تر از ارسال پستی یا ابلاغ از طریق مأمور انجام می شود. دوم این که، جستجوی اطلاعات در رایانه بسیار راحت تر از گشتن به دنبال آن ها در بایگانی نامنظم دفاتر شعب دادگاه می باشد. سوم این که، بایگانی انواع اطلاعات و سوابق به صورت الکترونیکی، بسیار ارزان و مدیریت سوابق بایگانی شده بسیار آسان است. البته امکاناتی که ارتباطات الکترونیکی فراهم سازد، نباید ناقص اصل (دسترسی به دادگاه صالح) باشد. به این معنا که تنها در صورتی می توان دادرسی الکترونیکی را (در قالب رسیدگی قضایی، داوری و...) مجاز دانست که از دسترسی هر دو طرف دعوا و مرجع رسیدگی به ابزارهای مناسب ارتباط الکترونیکی اطمینان حاصل شود (السان، ۱۳۹۶: ۲۸۲). انجام مستمر تجارت الکترونیکی و پذیرش شیوه حل و فصل الکترونیکی اختلافات احتمالی، به عنوان شرط ضمن عقد، داشتن تارنمای فعال و تأکید بر پذیرش شیوه دادرسی الکترونیکی و یا ارجاع به رسیدگی مرجعی که تنها به صورت الکترونیکی اقدام به دادرسی می کند، از جمله اماراتی هستند که نشان می دهد شخص یا اشخاص مرتبط با یک اختلاف، امکانات لازم را برای دادرسی الکترونیکی در اختیار دارند و اقدام به دادرسی با استفاده از وسایل ارتباط الکترونیکی، موجب نقض حق دسترسی آن ها به فضای شایسته نمی شود.

۳-۱- اعتبار داده های الکترونیکی

امروزه در مورد اعتبار ادله الکترونیکی و همسانی ارزش اثباتی آن ها با ادله سنتی و کاغذی تردیدی وجود ندارد. قوانین و مقررات کشور ایران از حیث قابلیت استناد بین انواع مختلف داده های رایانه ای و مخابراتی قابل به تفکیک نشده و تمامی آن ها را به شرط ایمنی قابل استناد دانسته است (مؤذن زادگان و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۲) به موجب ماده ۶۵۵ قانون

آیین دادرسی جرایم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی، در هر مورد که به موجب قوانین آیین دادرسی و سایر قوانین و مقررات موضوعه اعم از حقوقی و کیفری، سند، مدرک، نوشته، برگه اجراییه، اوراق رأی، امضاء، اثر انگشت، ابلاغ اوراق قضائی، نشانی و مانند آن لازم باشد، صورت الکترونیکی یا محتوای الکترونیکی آن حسب مورد با رعایت سازوکارهای امنیتی مذکور در مواد این قانون و تبصره های آن کافی و معتبر است.

قابل اعتماد بودن یا معتبر بودن دلیل الکترونیکی، یک مسأله عرفی است که البته برخی نویسندگان حقوق سایبری از واژه (اعتماد) به معنای اعتبار تعبیر کرده اند (جلالی فراهانی، ۱۳۸۶: ۹۵) و جز در مواردی که میان اصحاب دعوا یا در کشورهایی که از هیأت منصفه در روند دادرسی استفاده می کنند، میان اعضای این هیأت اختلاف پیش نیاید، لازم نیست صرف اثبات اصالت (اعتماد) به کارشناس ارجاع شود.

۴-۱- شروط استنادسازی به ادله در فضای مجازی

در ماده ۵۱ قانون جرایم رایانه ای مقرر شده: «کلیه مقررات مندرج در فصل های دوم و سوم این بخش علاوه بر جرایم رایانه ای شامل سایر جرایمی که ادله الکترونیک در آنها مورد استناد قرار می گیرند نیز می شود». همچنین در تبصره ماده ۵۲ آمده: «در مواردی که در بخش دوم این قانون برای رسیدگی به جرایم رایانه ای مقررات خاصی از جهت آیین دادرسی پیش بینی نشده است، طبق مقررات قانون آیین دادرسی کیفری اقدام خواهد شد» (مؤذن زادگان و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۷). با توجه به این دو ماده به نظر می رسد کلیه داده های مذکور در فوق در دعوی سنتی نیز به کار می رود و این ادله تنها منحصر به رسیدگی به دعوی سایبری نیست. از سوی دیگر دعوی سایبری برای اثباتشان بی نیاز به ادله سنتی نیستند و در بسیاری از موارد در جایی که قانون جرایم رایانه ای با خلأ مواجه است باید به قانون آیین دادرسی کیفری مراجعه و استناد نمود.

در بند «ح» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک، قانونگذار خصایصی جهت مطمئن بودن یک سامانه اطلاعاتی بر شمرده که عبارتند از: «۱- به نحو معقولی در برابر سوءاستفاده

و نفوذ محفوظ باشد؛ ۲- سطح معقولی از قابلیت دسترسی و تصدی صحیح را دارا باشد؛ ۳- به نحوی معقول متناسب با اهمیت کاری که انجام می‌دهد پیکربندی و سازماندهی شده باشد؛ ۴- موافق با رویه ایمن باشد». در ماده ۱۰ این قانون نیز قانونگذار در بحث شرایط امضای الکترونیکی مطمئن شرایطی ذکر کرده که عبارتند از: «الف- نسبت به امضاکننده منحصر به فرد باشد؛ ب- هویت امضاکننده «داده پیام» را معلوم نماید؛ ج- به وسیله امضاکننده یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد؛ د- به نحوی به یک «داده پیام» متصل شود که هر تغییری در آن «داده پیام» قابلیت تشخیص و کشف باشد». در ماده ۱۳ این قانون مقرر شده: «به‌طور کلی ارزش اثباتی داده پیام‌ها با توجه به عوامل مطمئن از جمله تناسب روش‌های ایمنی به کار گرفته شده با موضوع و منظور مبادله «داده پیام» تعیین می‌شود». با تدقیق در این سه مقرر به نظر می‌رسد قانونگذار دو شرط اصلی استناد به اسناد را در مورد ادله الکترونیک که عبارتند از قابلیت انتساب و حفظ صحت، تمامیت و انکارناپذیری داده‌ها را مدنظر داشته و در موارد مختلف این قانون به آن اشاره شده است. هرچند در قانون مذکور از ادله‌ای چون امضای الکترونیکی داده پیام‌های مطمئن و داده پیام‌های عادی به صراحت سخن به میان آمده است، این تصریح نافی ارزش اثباتی سایر داده‌ها نیست و قانونگذار در ماده ۱۴۱ بر این مدعا مهر تأیید گزارد.

قانونگذار در مواد ۶ و ۷ داده پیام و امضای الکترونیکی را معادل نوشته و امضای سنتی محسوب کرده و ماده ۱۲ این قانون بر اصل لزوم پذیرش اسناد الکترونیکی تصریح کرده است: «اسناد و ادله اثبات دعوا ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان ارزش اثبات داده پیام را صرفاً به خاطر شکل و قالب رد کرد». در مواد ۱۴ و ۱۵ به ارزش اثباتی ادله مطمئن پرداخته شده است (شیرزاد، ۱۳۸۸: ۲۵). برای پذیرش این دلایل در دادگاه، نخست باید دلیل ارائه شده در یکی از قالب‌های ادله سنتی مذکور در قانون قرار گیرد تا از ارزش اثباتی آن نوع دلیل برخوردار شود. تنها قالبی که ادله الکترونیکی

می‌تواند در آن جای گیرند، نوشته است. این امر ناشی از ویژگی داده پیام است؛ زیرا تمام دلایل الکترونیکی به‌صورت داده پیام هستند. تمام اطلاعات ثبت شده توسط ابزارهای الکترونیکی شفاهی یا کتبی، داده پیام هستند. از نظر قانونی همانطور که در بالا اشاره نمودیم، داده پیام از نظر قانونی جایگزین نوشته است و قانون هر نوشته‌ای که برای اثبات دعوا مورد استناد قرار گیرد را سند می‌داند؛ بنابراین در نظام سنتی اثبات دعوا دلیل الکترونیکی از اعتبار سند برخوردار است (استنلی، ۱۳۹۱: ۴۰) اسناد الکترونیکی که دارای شرایط مطمئن نیستند از ارزش اثباتی اسناد عادی برخوردارند؛ حتی اگر فن‌آوری مورد استفاده در آنها غیرایمن باشد و تا زمانی که اصالت آن اسناد تکذیب نشده یا طرف دعوا به اصالت آنها اعتراض نکرده حمل بر صحت سند است و دادرسی نمی‌تواند به علت ایمن نبودن فن‌آوری مورد استفاده و یا امضا آن را معتبر نداند.

سند الکترونیکی مانند سند عادی قابل انکار و تردید است و کلیه کارکردهای سند عادی را نیز دارد؛ بنابراین از جمع مواد برمی‌آید که دلیل الکترونیکی از ارزش اثباتی همان قالب نظام ادله سنتی برخوردار است و چون معادل قالب نوشته در نظام سنتی است از کارکردهای سند بهره‌مند است (نوری، ۱۳۸۲: ۵۴). یعنی از شیوه‌های خاص جمع‌آوری و نگهداری دلایل ارتکاب جرم جهت حفظ ارزش اثباتی آنها و به بیان دیگر، چگونگی جمع‌آوری قانونی دلایل و نگهداری آنها جهت بهره‌برداری قضایی به همان صورت اولیه که کشف شده‌اند، استفاده نمود (زندی، ۱۳۸۹: ۴۹).

۲- تحصیل دلیل در فضای مجازی

به موجب ماده ۱۱ آیین‌نامه جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی، (مقام قضایی در جریان تحقیق و فرآیند رسیدگی می‌تواند دستور حفاظت هر نوع داده رایانه‌ای ذخیره شده را از جمله داده‌های رمزنگاری شده، حذف، پنهان، فشرده یا پنهان‌نگاری شده و یا داده‌هایی که نوع و نام آنها موقتاً تغییر یافته و یا داده‌هایی که برای بررسی آنها نیاز به سخت

افزار مخصوصی می‌باشد، صادر نماید). کشف تحصیل دلیل جرم در فضای مجازی، در مقایسه با روند معمول کشف و پیگرد جرایم، نیازمند فنون و توانمندی‌های خاصی است.

۱-۲- اصول پایه حاکم بر تحصیل دلیل در فضای مجازی

تحقیقات مربوط به جرایم فضای مجازی، از اصولی تبعیت می‌کند که در تمامی جرایم - صرف‌نظر از ماهیت آنها - باید مورد توجه نهاد پیگرد قرار گیرد. بسیاری از این ضوابط، همان اصولی هستند که دادسرا و نهادهای ذی‌ربط، برای کشف و پیگرد جرایم معمول به کار می‌گیرند و در عین حال، باتوجه به اوصاف خاص فضای مجازی، تعدیل شده‌اند.

به عنوان اصل اول، اقدامات تحقیقی نباید باعث تغییر یا تخریب داده‌هایی شود که در سامانه ذخیره شده یا در حال مبادله هستند. همچنین، کشف و پیگرد جرایم نباید موجب اختلال در عملکرد سامانه شود. در همین راستا صدر ماده ۶۷۲ قانون آیین دادرسی نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی مقرر می‌دارد: «تفتیش و توقیف داده‌ها یا سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی در حضور متصرفان قانونی یا اشخاصی که به نحوی آنها را تحت کنترل قانونی دارند، نظیر متصدیان سامانه‌ها انجام می‌شود».

در ماده ۶۸۲ قانون مذکور تصریح شده: «متضرر می‌تواند در مورد عملیات و اقدامات مأموران در توقیف داده‌ها و سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی، اعتراض کتبی خود را همراه با دلایل ظرف ده روز به مرجع قضایی دستور دهنده تسلیم نماید. به درخواست یاد شده خارج از نوبت رسیدگی می‌شود و قرار صادره قابل اعتراض است».

در ماده ۶۶۱ همین قانون برای متخلفین تعیین کیفر شده و مقرر گردیده: «چنانچه اشخاصی که مسؤول حفظ امنیت مراکز، سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی و اطلاعات موضوع این بخش هستند یا داده‌ها یا سامانه‌های (سیستم) مذکور در اختیار آنان قرار گرفته است بر اثر بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی یا عدم مهارت یا عدم رعایت تدابیر متعارف امنیتی موجبات ارتکاب جرایم رایانه‌ای به وسیله یا علیه داده‌ها و سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی را فراهم آورند، به حبس از شش ماه تا دو سال یا انفصال از خدمت تا پنج سال یا جزای نقدی از ده تا صد میلیون ریال محکوم خواهند شد».

اصل دوم این است که هر جا - به‌طور استثنایی - نیاز به بازرسی سامانه، داده یا ارتباطات وجود داشته باشد، این امر باید توسط شخص خبره انجام شود. همچنین دلایل توجیهی امر، نتایج به دست آمده از بازرسی و میزان ارتباط آنها با احتمال‌های اولیه ضمن یک گزارش مستند، مشخص گردد.

اصل سوم با بایگانی و ثبت سوابق ارتباط می‌یابد. همه داده‌ها و مدارک به دست آمده یا ایجاد شده در فرایند پیگرد کیفری، باید در محلی ایمن نگهداری شده و دارای برچسب مشخصات - و در صورت لزوم، جزئیات - باشد. در همین مورد ماده ۱۶ آیین‌نامه جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی مقرر می‌دارد: «حفاظت از داده‌ها باید به نحوی باشد که محرمانگی، تمامیت، صحت و انکارناپذیری داده‌ها رعایت شود». همچنین به موجب ماده ۶۷۵ قانون آیین دادرسی نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی: «در توقیف داده‌ها، با رعایت تناسب، نوع، اهمیت و نقش آنها در ارتکاب جرم، به روش‌هایی از قبیل چاپ داده‌ها، تصویربرداری از تمام یا بخشی از داده‌ها، غیرقابل دسترس کردن داده‌ها با روش‌هایی از قبیل تغییر گذرواژه یا رمزنگاری و ضبط حامل‌های داده عمل می‌شود».

آخرین اصل آن است که شخص یا اشخاص معینی باید مسؤولیت اجرای اصول فوق را بر عهده گیرد و حدود اختیارات و وظایف آنها و ضمانت اجرای تخلف از اختیارات از سوی ایشان مشخص شود. ذیل ماده ۶۶۹ قانون فوق در این مورد مقرر می‌دارد: «چنانچه هریک از کارکنان دولت یا ضابطان قضایی یا سایر اشخاص از اجرای این دستور خودداری یا داده‌های حفاظت شده را افشاء کنند یا اشخاصی که داده‌های مزبور به آنها مربوط می‌شود را از مفاد دستور صادره آگاه کنند، ضابطان قضایی و کارکنان دولت به مجازات امتناع از دستور مقام قضایی و سایر اشخاص به حبس از نود و یک روز تا شش ماه یا جزای نقدی از پنج تا ده میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم می‌شوند».

۲-۲- جمع‌آوری و حفظ ادله

در فضای مجازی، جمع‌آوری و نگهداری ادله شامل شناسایی، تعیین، توقیف و تأمین ادله دیجیتالی، تهیه گزارش از صحنه جرم و مکان‌ها و سامانه‌هایی که ادله در آن یافت

استفاده قرار می‌گیرد. دستگاه‌هایی همچون ماهواره، دوربین دیجیتال، انواع مختلف چاپگر، لوازم اتاق گفتگوی اینترنتی (چت، اعم از صوتی و یا تصویری) و ابرحافظه‌ها هم ممکن است در جهت ارتکاب جرم به کار گرفته شوند.

وجود سخت‌افزارهایی همچون کارت شبکه، مودم (سامانه اتصال به اینترنت از طریق تلفن)، رایانه همراه (که قابلیت اتصال به اینترنت را دارد)، سامانه اینترنت بی‌سیم، سامانه اینترنت ماهواره‌ای و موارد مشابه در صحنه (مشکوک به ارتکاب) جرم، نشان می‌دهد که متهم امکان دسترسی به اینترنت را داشته و گزینه‌ای ابتدایی برای قابلیت انتساب بزهکاری اینترنتی به وی است.

پلیس، برای کشف ادله، جمع‌آوری و حفظ آن‌ها باید ابزارهای لازم را در اختیار داشته باشد. این ابزارها، از جمله شامل رایانه، انواع کارت حافظه و کارت خوان، دوربین دیجیتالی، دستگاه‌های تشخیص وجود شبکه و ردیاب ارتباطات الکترونیکی می‌باشد. از آن جهت که به صرف اتهام نمی‌توان شخص را از حق دسترسی به اموال و اطلاعات خود محروم کرد، پلیس باید تا حد امکان از به هم زدن صحنه خودداری کرده و در صورت لزوم، دستگاه‌ها و سامانه‌ها را در همان محل تحت بازرسی و کنترل قرار دهد. بدیهی است که اگر امکان ورود به رایانه یا سامانه‌ای، به دلایل مختلف، از جمله رمزگذاری، وجود نداشته باشد، پلیس اختیار توقیف یا مهر و موم آن را خواهد داشت. مشروط بر اینکه توجیه کافی برای این اقدام وجود داشته باشد (السان و منوچهری، ۱۳۹۷: ۱۹).

قانون آیین دادرسی نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی فرض کرده است که در مورد تفتیش داده‌ها یا سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی اصل بر این است که نمی‌توان در وهله اول خود سامانه را توقیف کرد و باید طبق ماده ۶۷۴ این قانون، تفتیش داده‌ها یا سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی از طریق «دسترسی به تمام یا بخشی از سامانه‌های رایانه‌ای و مخابراتی، دسترسی به حامل‌های داده از قبیل دیسک‌ها یا لوح‌های فشرده یا کارت‌های حافظه و دستیابی به داده‌های حذف یا رمزنگاری شده» انجام گیرد. مگر این که «داده‌های ذخیره شده به سهولت در دسترس نباشد یا حجم زیادی داشته باشد یا

شده‌اند، می‌شود. به علاوه، در صورت لزوم باید بر روی هرکدام از ادله‌ای که به دست می‌آید، توضیح مربوط به مشخصات آن قید شود و ادله به دست آمده (اعم از سخت افزار و نرم افزار) به مکان امنی انتقال یابد.

شخصی که ادله در اختیار وی قرار دارد، باید اطمینان یابد که جمع‌آوری ادله از سوی شخص مجاز انجام می‌گیرد. صرف داشتن کارت شناسایی پلیس، کفایت نمی‌کند. بلکه مأمور قانون باید اثبات کند که مجوز اقدام خاصی را که درصدد انجام آن است، دارد. همچنین، باید از نیروی ماهر و ابزارهای دقیق استفاده شود تا کشف جرم موجب خسارت به داده‌ها و یا سامانه‌های رایانه‌ای نشود.

موضوع مهم دیگر، ارزش تحقیقاتی ادله است. پلیس باید بداند که دقیقاً دنبال چه چیزی می‌گردد و برای کشف جرم مجازی مشخص باید از چه سخت‌افزارها و نرم‌افزارهایی استفاده کند. برای این منظور، شناخت فنی پلیس مجازی، نسبت به ویژگی‌های فضای مجازی، ابزارهای مورد استفاده در آن و کاربرد هرکدام از ابزارها ضرورت دارد.

در این خصوص باید تذکر داد که محتوای دستور مقام قضایی نیز باید روشن و شفاف باشد. به موجب ماده ۶۷۳ قانون آیین دادرسی نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی، «دستور تفتیش و توقیف باید شامل اطلاعاتی از جمله اجرای دستور در محل یا خارج از آن، مشخصات مکان و محدوده تفتیش و توقیف، نوع و میزان داده‌های موردنظر، نوع و تعداد سخت‌افزارها و نرم‌افزارها، نحوه دستیابی به داده‌های رمزنگاری یا حذف شده و زمان تقریبی انجام تفتیش و توقیف باشد که به اجرای صحیح آن کمک می‌کند».

ادله‌ای که کشف می‌شود، شامل سامانه رایانه‌ای، ابزارهای ذخیره داده (اعم از هارد، سی‌دی، دیسکت، فلش و کارت‌های حافظه) می‌شود. همچنین رایانه ممکن است قالب‌های مختلفی از قبیل تلفن همراه، رایانه همراه (لپ‌تاب) و دستگاه بازی و سرگرمی داشته باشد. ابزارهای قابل اتصال به رایانه مانند دوربین شبکه (وب‌کم)، کارت خوان‌ها، میکروفون، گوشی و... هم می‌تواند برای ارتکاب جرایم مجازی مورد

آیین دادرسی کیفری دسته خاصی از ضابطان برای جمع‌آوری، مداخله، تفتیش، توقیف و حفظ و نگهداری داده‌ها از سامانه‌های رایانه‌ای پیش‌بینی نشده است، بهتر بود که مأموران پلیس فتا به‌عنوان مقام صلاحیت دار احصا می‌شدند. همچنین شایسته بود قانونگذار در ماده ۶۸۰ قانون آیین دادرسی کیفری به جای عبارت «ذینفع»، از عبارات ذینفع، وکیل یا نماینده قانونی او در صدر ماده استفاده می‌کرد.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش تمامی ملاحظات اخلاقی رعایت گردیده است.

تعارض منافع: نگارش این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: در این پژوهش، نویسنده نخست به‌عنوان نویسنده اصلی متن و نویسنده دوم به‌عنوان همکار علمی و ناظر تحقیق عمل کرده‌اند.

تشکر و قدردانی: از همه بزرگوارانی که در نگارش این مقاله نویسندگان را یاری نموده‌اند، نهایت قدردانی و تشکر را دارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین مالی انجام گرفته است.

منابع و مأخذ

- استنلی، پائول (۱۳۹۱). حقوق حفظ اسرار. ترجمه محمدحسین وکیلی مقدم، تهران: نشر کتاب همگان.

- السان، مصطفی (۱۳۹۶). حقوق تجارت الکترونیکی. چاپ چهارم، تهران: نشر سمت.

- السان، مصطفی و منوچهری، محمدرضا (۱۳۹۷). «آیین کشف و ابراز دلیل در فضای مجازی». مجله حقوق کیفری دانشگاه گیلان، ۹ (۲): ۷-۳۰.

- باستانی، برومند (۱۳۸۶). جرایم کامپیوتری و اینترنتی، جلوه‌ای نوین از بزهکاری. تهران: انتشارات بهنامی، ۱۳۸۶.

تفتیش و تجزیه و تحلیل داده‌ها بدون سامانه سخت افزاری امکان‌پذیر نباشد یا متصرف قانونی سامانه رضایت داده باشد یا تصویربرداری از داده‌ها به لحاظ فنی امکان‌پذیر نباشد و یا این که تفتیش در محل باعث آسیب داده‌ها شود» که در این صورت خود سامانه رایانه‌ای یا مخابراتی توقیف می‌شود. (ماده ۶۷۶ قانون آیین دادرسی نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی).

۳- اعتبار داده‌های الکترونیکی

امروزه در مورد اعتبار ادله الکترونیکی و همسانی ارزش اثباتی آن‌ها با ادله سنتی و کاغذی تردیدی وجود ندارد. قوانین و مقررات کشور ایران از حیث قابلیت استناد بین انواع مختلف داده‌های رایانه‌ای و مخابراتی قایل به تفکیک نشده و تمامی آن‌ها را به شرط ایمنی قابل استناد دانسته است (مؤذن زادگان و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۲) به موجب ماده ۶۵۵ قانون آیین دادرسی جرایم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی، «در هر مورد که به موجب قوانین آیین دادرسی و سایر قوانین و مقررات موضوعه اعم از حقوقی و کیفری، سند، مدرک، نوشته، برگه اجرائیه، اوراق رأی، امضاء، اثر انگشت، ابلاغ اوراق قضایی، نشانی و مانند آن لازم باشد صورت الکترونیکی یا محتوای الکترونیکی آن حسب مورد با رعایت سازوکارهای امنیتی مذکور در مواد این قانون و تبصره‌های آن کافی و معتبر است».

قابل اعتماد بودن یا معتبر بودن دلیل الکترونیکی، یک مسأله عرفی است که البته برخی نویسندگان حقوق سایبری از واژه (اعتماد) به معنای بودن تعبیر کرده‌اند (جلالی فراهانی، ۱۳۸۶: ۹۵) و جز در مواردی که میان اصحاب دعوا یا در کشورهایی که از هیأت منصفه در روند دادرسی استفاده می‌کنند، میان اعضای این هیأت اختلاف پیش نیاید، لازم نیست صرف اثبات اصالت (اعتماد) به کارشناس ارجاع شود.

نتیجه‌گیری

در نظام حقوقی ایران ادله باید از طریق قانونی تحصیل شوند و گرنه فاقد اعتبار برای استناد در حکم خواهند بود. پلیس طبق حقوق ایران نمی‌تواند از طرق غیرقانونی اقدام به جمع‌آوری دلایل کند. به عبارت دیگر با توجه بر اصل بی‌گناهی و اصل قانونی بودن، تحصیل ادله کیفری نیز تحت الشعاع قرار گرفته است و با توجه به اینکه در ماده ۶۷۰ قانون

- بریگز، ایسا و برک، پیتر (۱۳۸۶). *تاریخ اجتماعی رسانه‌ها از گوتنبرگ تا اینترنت*. ترجمه حسن نمک دوست تهرانی و علی مرشدی زاد، تهران: نشر طرح نو.
- جلالی فراهانی، امیرحسین (۱۳۸۶). «استنادپذیری ادله الکترونیکی در امور کیفری». *مجله فقه و حقوق*، ۴ (۱۵): ۸۳-۱۱۳.
- جلالی فراهانی، امیرحسین (۱۳۸۹). *درآمدی بر آیین دادرسی کیفری جرایم سایبری*. تهران: نشر خرسندی.
- حسین نژاد، مجتبی (۱۳۹۸). «بررسی فقهی بغی در فضای مجازی». *مجله پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، ۵۵: ۵۳-۷۴.
- رضایی، علی (۱۳۸۲). *حقوق تجارت الکترونیک*. تهران: انتشارات گنج دانش.
- زندی، محمدرضا (۱۳۸۹). *تحقیقات مقدماتی در جرایم سایبری*. تهران: نشر جنگل.
- شهبازی نیا، مرتضی و عبداللهی، محبوبه (۱۳۸۹). «دلیل الکترونیک در نظام ادله اثبات دعوا». *مجله حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۴۰ (۴): ۱۹۳-۲۰۵.
- شیرزاد، کامران (۱۳۸۸). *جرایم رایانه‌ای از دیدگاه حقوق جزای ایران و حقوق بین‌الملل*. تهران: نشر شرکت نشر بهینه فراگیر.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). *اثبات و دلیل اثبات*. چاپ ششم، تهران: نشر میزان.
- محقق داماد، مریم و جلالی، زهرا (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی نکاح سایبری در فقه امامیه و اهل سنت». *مجله دوفصلنامه حقوق تطبیقی*، ۶ (۲): ۱۶۴-۱۹۷.
- محمدی، سام و میری، حمید (۱۳۸۸). «بررسی تطبیقی ارائه ادله الکترونیک در دادگاه؛ اشکال و اعتبار آن». *مجله نامه مفید*، ۹ (۱۷): ۱۵۱-۱۷۸.
- مؤذن زادگان، حسنعلی؛ سلیمان دهکردی، الهام و یوشی، مهشید (۱۳۹۴). «حفظ صحت و استنادپذیری ادله الکترونیک با استفاده از بیومتریک و رمزنگاری». *مجله پژوهش حقوق کیفری دانشگاه علامه طباطبائی*، ۴ (۱۲): ۶۹-۹۷.
- نوری، محمد علی (۱۳۸۲). *حقوق تجارت الکترونیک*. تهران: نشر گنج دانش.